

KAREL HLAVOŇ

NĚKOLIK POZNÁMEK K PROBLÉMŮM VĚDECKÉ ETIKY

Je pozoruhodné, že u nás nebyla takřka po celé desetiletí vydána žádná rozsáhlejší práce pojednávající celkově o komunistické morálce a problematice vědecké etiky. Dokonce ani Šiškinovy „Základy komunistické morálky“, které byly přeloženy v jiných lidových demokraciích a které ve své době podávaly nejucelnější obraz o stavu tehdejší marxistické etiky (dnes je již vědecká etika v řadě otázek mnohem dále), nebyly u nás zpřístupněny širšímu okruhu čtenářů. Pro české etické publikace je příznačné, že se zaměřují na speciálnější problematiku a přitom usilují především o řešení těch otázek, které byly dosud poměrně opomíjeny.

Je zde tedy určitý paradox. Posuzujeme-li naši původní a překladatelskou produkci z hlediska potřeb nejširší kulturně výchovné práce, pak musíme konstatovat, že těmto potřebám plně neodpovídá. Posuzujeme-li ji však z hlediska rozvoje vědecké etiky, pak můžeme právem říci, že se na tomto rozvoji podílí poměrně významnou měrou.

Také kniha K. Máchy a M. Marušiaka „Etika a dnešek“ (Svobodné slovo, Praha 1960, 196 str.) věnuje hlubší pozornost jen užšímu okruhu otázek. Autoři si kladou cíl „odpovědět na některé problémy dosud neprávem opomíjené“ a lze říci, že řadu z nich zvolili přiměřeně k tomuto cíli. Přitom však zřejmě chtějí, aby kniha podala i pokud možno širší obraz o marxistické etice a komunistické morálce, a začleňují do ní proto i pasáže podávající přehledné vysvětlení otázek, které již jsou v etické literatuře do značné míry zpracovány. Toto spojení kapitol věnovaných užší problematice s kapitolami informativního popularizačního charakteru je velmi správné, neboť odpovídá jak potřebám vědeckého vývoje, tak také potřebám naší veřejnosti.

Knihou ovšem má některé nedostatky. Tak některé pasáže nevyužívají dostatečně literatury, která se již danou otázkou zabývala (např. kapitola o smyslu lidského života a o lidském štěstí by mohla jít do mnohem větší hloubky). Některé pasáže (např. v kapitole o svobodě a nutnosti) by mohly a měly být podány jasněji. V knize také nalezneme řadu nepřesných a v důsledku toho někdy i chybných formulací: není např. správné, odpovídá-li se na otázku „Co je to nutnost?“ tvrzením, že je to „společenský proces(!), který působí vcelku nezávisle na vůli jednotlivého(!) člověka, který vzhledem k jednotlivci(!) působí jako projev určité společenské síly“ (141); někdy autoři užívají nevhodných výrazů jako např. „pravdivý cíl“ (86), „pravdivé mravní ideály“ (89) atp. Pasáž pojednávající o náboženské morálce podává sice užitečný informativní přehled základních rysů náboženské morálky, avšak nevšimá si změn, k nimž v náboženství u nás

došlo, a příliš málo pozornosti věnuje etickým argumentům, jimiž bývá náboženství obhajováno.

Nad nedostatky v práci výrazně převyšují stránky kladné. Považuji za nutné připomenout alespoň některé z nich. Jak již bylo řečeno, k největším kladům knihy patří odborná a v řadě případů i politická aktuálnost zvolené problematiky. Velmi podnětná je pasáž pojednávající o některých otázkách morálního hodnocení. Mezi nejlepší kapitoly knihy patří pojednání o maloměšťáctví, v němž je maloměšťácká morálka charakterizována těmito rysy: 1. nespokojeností se svým společenským postavením, 2. iluzí o nadtřídním postavení a úkolu, 3. prostředností, 4. výrazným úsilím o existenční zabezpečení, 5. kultem peněz a nezdravou šetrností, 6. egoismem, 7. sentimentalitou, 8. šosáctvím a filistrovstvím, 9. odporem ke společenským změnám. Vhodně byla do knihy zařazena pasáž o maloměšťáckém intelektualismu a jeho nejnebezpečnější formě — revizionismu. Záslužné je také pojednání o ideálech, o vztahu mezi cílem a prostředky, o svobodě a o mravní zodpovědnosti. A jedním z nejcenějších rysů Máchovy a Marušiakovy práce je její podnětnost.

Bylo by možno ještě uvést řadu drobných nedostatků a povšimnout si zevrubněji kladů této nové etické publikace. Tento příspěvek ke však neklade za cíl posoudit knihu po všech stránkách, nýbrž chce se spíše několika poznámkami připojit k řešení některých otázek, jimiž se autoři ve své knize zabývali.

1. Otázka vztahu mezi tím, „co je“, a tím, „co býtí má“, stejně jako otázka vztahu mezi cílem a prostředky jeho realizace, patří mezi nejdůležitější problémy etiky. Je proto záslužné, že K. Mácha a M. Marušiak navázali na podněty z prací J. Macháčka a J. Engsta (o jejichž myšlenky se budu v této poznámce také opírat) a že věnovali této problematice dvě samostatné kapitoly své práce. Se základními názory autorů knihy „Etika a dnešek“ souhlasím, přitom se však domnívám, že ve své knize dostatečně nezdůraznili některé významné momenty spjaté se zmíněnou problematikou. Podle mého názoru měla kapitolám „Ideál a skutečnost“ a „Cíl a prostředek“ předcházet kapitola, v níž byl vyložen význam těchto problémů pro etiku a morálku.

Tak by zde např. měl být vysvětlen rozdíl mezi poznatkem a normou. Tento rozdíl spočívá především v tom, že poznatky, vyjádřené ve formě soudů, vždy něco o skutečnosti tvrdí, nebo něco popírají, zatímco normy (včetně norem mravních) o skutečnosti nic nepovídají, nýbrž kladou pouze požadavky, tvrdí jen „co býtí má“ a nikoliv „co je“ nebo „co nutně musí být“. Připomeneme-li si v této souvislosti, že pravda je shoda našich poznatků se skutečností, pak bude zcela zřejmé, že normy nemohou být ani pravdivé ani nepravdivé.

Pak ovšem vzniká otázka, zda a jak lze normy posuzovat. Aby tato otázka mohla být zodpovězena, je nutné si uvědomit vztah mezi normou a cílem. Každá norma musí totiž být podřízena určitému cíli a pouze tímto cílem může být zdůvodněna. Požadavky jednání, které by nebyly podřízeny žádnému cíli, byly by nesmyslné a nezávazné. Jestliže je však norma určitému cíli podřízena, pak ji také lze z hlediska tohoto cíle posuzovat, a to jako správnou nebo nesprávnou, adekvátní nebo neadekvátní. Správná, adekvátní je norma, která usměrňuje jednání člověka tak, aby vedlo k dosažení cíle. Nesprávná, neadekvátní je norma, která požaduje jednání, jež k danému cíli nevede, případně brání jeho dosažení. Tento vztah existuje i mezi morálními normami a morálními cíli.

Ani toto však není konečné řešení. Zůstat na tomto stupni by znamenalo propadnout mravnímu relativismu: mezi navzájem se vylučujícími normami by nebylo možno objektivně rozhodnout. Nezbyvá tedy než posoudit samotný cíl, jemuž

je norma podřízena. A zde právě nalézáme onen styčný bod mezi tím, „co je“, a tím, „co být má“.

Ani cíl ovšem nemůžeme hodnotit z hlediska pravdy nebo nepravdy, neboť cíl v tom významu, o němž zde hovoříme, není nic jiného, než soubor názorů a představ o tom, „co chceme, aby bylo“ (buď aby vůbec existovalo, aby vzniklo, nebo aby existovalo v určitém vztahu k tomu, kdo si cíl klade). Kdykoliv je však nějaký cíl kladen, vždy předpokládá nejméně dvě tvrzení: 1) že je realizovatelný, 2) že jeho dosažení je z hlediska určitého subjektu žádoucí. A tato tvrzení již lze vědecky ověřit a jejich prostřednictvím lze také hodnotit cíl, s nímž jsou spjata.

Realizovatelnost a žádoucnost různých cílů je ovšem nutno ověřovat různými cestami. Nás zde zajímají cíle mravní, kterým jsou podřízeny morální normy. Protože morálka je jev společenský a její základní cíle jsou vždy cíle společenské, lze realizovatelnost morálních cílů (ideálů) ověřovat jen na základě poznání existující společnosti a na základě vědeckého předvídání, na základě poznání zákonitých tendencí společenského vývoje. Tak např. základní cíl buržoazní morálky — zachování kapitalistické společnosti — není trvale realizovatelný, neboť odporuje zákonitě tendenci společenského vývoje. Základní cíl morálky komunistické je naopak s tendencí společenského vývoje v souladu.

V souvislosti s druhým předpokladem, který vždy provází kladení cíle (totiž že jeho dosažení je z hlediska určitého subjektu žádoucí), vyvstávají pro etiku další problémy: záleží na tom, vzhledem ke komu je žádoucnost morálního cíle posuzována. Realizace základního cíle komunistické morálky je např. nežádoucí pro buržoazii, ale žádoucí pro proletariát a ostatní pracující. A naopak: realizace základního cíle buržoazní morálky je žádoucí pro buržoazii a nežádoucí pro třídy vykořisťované a utiskované.

Vzniká tedy otázka: Z hlediska kterého subjektu je nutno posuzovat morální cíle? I tuto otázku lze řešit — jak ukázal J. Engst v knize „K některým otázkám vědecké etiky“, — na základě vědeckého poznání společnosti, na základě vědeckého poznání úlohy a perspektivy vývoje jednotlivých společenských skupin.

Jen tolik je myslím nutno připomenout k těmto dvěma kapitolám Máchovy a Marušíakovy knihy. Z výkladu bylo zajisté patrné, že tato poznámka nebyla myšlena jako kritika názorů obsažených v těchto kapitolách, ale jako jisté doplnění těchto názorů a jako připomínka k celkové stavbě výkladu.

2. Druhá kapitola knihy „Etika a dnešek“ pojednává o vztahu mezi morálkou a právem a o některých otázkách morálního hodnocení. Také této problematiky bych se chtěl dotknout alespoň několika poznámkami.

Nejprve několik slov o vztahu mezi morálkou a právem. Z celé řady znaků, jimiž je v knize odlišena morálka od práva, je správně zdůrazněn znak základní: právo se liší od morálky především tím, že právní normy jsou sankcionovány státem, zatímco zachovávání norem morálních je zabezpečováno samými lidmi, kteří tyto normy přijali za závazné regulativy jednání. (Je ovšem nutno mít na paměti také to, že stát dnes v mnohém podporuje i respektování norem mravních — např. vyznamenáváním za zásluhy, usměrňováním a burcováním veřejného mínění, zvýšením důrazu na mravní hodnocení v kádrové politice atp.).

Autoři tedy sice správně zdůraznili podstatný znak, jímž se liší morálka od práva, ale podle mého mínění současně neprávem podcenili rozdíl v prostředcích, jimiž je zachovávání právních a mravních norem zabezpečováno. Rozdíl mezi morálkou a právem vznikl historicky nejen tím, že se vznikem státu začaly být určité normy zabezpečovány státní mocí, ale také tím, že členům společnosti byly odňaty donucovací prostředky určitého druhu; ty pak byly vyhrazeny vý-

lučně státním orgánům k zabezpečení daného práva. Zatímco před vznikem státu vládl kolektiv všemi existujícími sankcemi (od projevu úcty přes opovržení až po vyhnání z rodu a krevní mstu), byl se vznikem státu a práva určitých donucovacích prostředků zbaven. Donucovací moc státu je tedy dána charakterem donucovacích prostředků, na něž má stát výhradní právo. A jestliže odlišujeme právo od morálky na základě skutečnosti, že dodržování právních norem je zajištěno státním donucením, pak je vlastně od sebe odlišujeme rozlišením různých druhů sankcí. Neboť v dnešní době je rozdílnost sankcí stejně podstatným znakem odlišujícím morálku od práva jako rozdíl mezi tím, kdo zajišťuje normy právní a kdo normy mravní.

Dnešní morálka se opírá jen o určitý druh sankcí. Tak tomu ovšem vždy nebylo a také nebude. Podobně jako morálka před vznikem státu vládla všemi existujícími prostředky potřebnými k zajištění mravních norem, podobně po zániku státu a práva se bude morálka znovu opírat o všechny existující a potřebné sankce. Lze předpokládat, že se přerůstání práva v morálku bude dít tím, že všechny sankce, jimiž dnes disponuje výlučně stát, budou — pokud se nestanou zbytečnými — předány určitým (např. pracovním) kolektivům, které budou pomocí všech potřebných prostředků zabezpečovat všechna pravidla soužití. Pak zmizí rozdíl mezi mocí státních orgánů a mocí kolektivu a zmizí i rozdíl mezi právem a morálkou.

S těmito otázkami souvisí i otázka dobrovolnosti a přinucení, která je sice v knize dobře řešena, ovšem jen ve formě kusé poznámky („ani při plnění morálních norem nelze popírat roli vnějšího donucení a nátlaku“). Otázka by však zasloužila větší pozornosti už proto, že v české marxistické etice existuje názor, podle něhož rozdíl mezi morálkou a právem spočívá především v tom, že mravní normy jsou pravidla relativně dobrovolného jednání, zatímco právní normy jsou pravidla jednání vynuceného. Tak např. D. Slejška v knize „Společenská podstata etiky“ (SNPL 1956) vymezuje morálku jako „*formu společenského vědomí, která vyjadřuje pravidla relativně dobrovolného (společenského, rodinného, osobního) jednání lidí, plynoucího z jejich společenského bytí a opírajícího se o veřejné mínění (v třídní společnosti o mínění dané třídy)*“ (20—21). Slejška hovoří o relativně dobrovolném jednání proto, aby zamezil indeterministickému výkladu své definice („dobrovolnost neznamená indeterminovanost“) a proto, aby ukázal, že i v morálce existuje určitý nátlak. Tento nátlak však chápe jen jako působení veřejného mínění na přesvědčení člověka, a nikoliv jako přinucování v pravém slova smyslu. Právě proto je mu relativní dobrovolnost znakem, jímž odlišuje morálku od práva.

Ve skutečnosti se však morálka opírá právě tak o přesvědčení jako o přinucení. Morální pravidla jsou stejně tak pravidly relativně dobrovolného jednání jako jednání relativně vynuceného. Základem morálky je ovšem morální přesvědčení (i právní normy jsou v socialistické společnosti zachovávány většinou lidí na základě přesvědčení). Dokud lidé jednají ve shodě s morálními zásadami kolektivu na základě svého vnitřního přesvědčení, dotud jsou pro ně morální pravidla pravidly relativně dobrovolného jednání (a tato stránka je také nejvíce žádoucí). Jakmile se však jednání dostává do rozporu s veřejným míněním, začíná se projevat donucovací charakter morálky. Silné a jednotné veřejné mínění je schopno učinit z pravidel „relativně dobrovolného jednání“ pravidla, jimiž je přinucen se řídit každý, kdo žije v okruhu působení tohoto veřejného mínění. Morálka se přitom neopírá jen o nátlak duchovní, ale i o jiné formy nátlaku, např. nátlak hospodářský. Veřejné mínění je totiž vytvářeno lidmi, kteří činy jiných lidí nejen hodnotí,

ale také podle tohoto hodnocení jednájí. A tu existuje nejen možnost přesvědčování, různých projevů souhlasu či nesouhlasu, ale také možnost materiálních sankcí, použitých v důsledku morálního hodnocení (pracovní umístění atp.). Je pravda, že ve všech oblastech morálky se přinucovací charakter neprojevuje stejně silně. Ani přestoupení zákona však není vždy trestáno těmi nejsilnějšími tresty. Nelze tedy říci, že by se socialistické právo opíralo jen o donucování a komunistická morálka nikoliv. I morálka má dvě stránky: na jedné straně vede k dobrovolnému zachovávání morálních norem, na druhé straně si jejich zachovávání vynucuje.

Potud poznámky k otázce vztahu mezi morálkou a právem, k nimž dala podnět kniha „Etika a dnešek“, i když se problematiky, která je v ní řešena, týkají jen částečně.

3. Nyní několik poznámek k otázkám mravního hodnocení, jichž si K. Mácha a M. Marušiak všímají v závěrečných pasážích druhé kapitoly.

V dějinách etiky byla již položena a řešena otázka, za jakých podmínek lze vůbec určité jednání morálně hodnotit. Tato otázka však byla dosud v marxistických etických publikacích opomíjena. Je proto velmi záslužné, že ji autoři začínají do problematiky vědecké etiky.

Ve své knize připomínají čtyři podmínky, za nichž — podle jejich mínění — jednání podléhá morálnímu hodnocení: 1) vědomý charakter činu, 2) snaha realizovat určitý stav věcí, nebo souhlas s nějakým činem, 3) přičetnost a 4) jistá míra výběru mezi různými možnostmi.

K. Mácha a M. Marušiak doplňují tyto podmínky řadou vysvětlujících poznámek a omezení, které musí v čtenáři nutně vyvolat pochybnost o tom, zda zmíněné čtyři podmínky jsou určeny správně. Tak např. naprosto nemůže obecně platit druhá podmínka („snaha realizovat určitý stav věcí, nebo souhlas s nějakým činem“). Autoři sami připomínají, jak rozsáhlý je komplex neúmyslných činů, které přesto podléhají morálnímu hodnocení. Rovněž tvrzení, že „čin musí mít vědomý charakter, aby mohl podléhat mravnímu hodnocení“ (38, viz i 40) je tak neurčité a musilo být doplněno takovými omezeními, že jimi bylo vlastně zrušeno. Je rovněž problematické, které duševní překážky, pro něž člověk není schopen rozeznat a ovládat určité jednání, zbavují člověka morální odpovědnosti. (Patří sem také afekty?) A musí být konečně dále rozvedena i poslední podmínka; neboť je třeba blíže objasnit, kdy morální a fyzický nátlak činí z jednání vykonaného za těchto okolností jednání morálně neposuzovatelné.

Za nesporné považují pouze tyto znaky morálně neposuzovatelného jednání (myslím, že negativní vymezení je vhodnější než vymezení pozitivní, jehož bylo použito v knize): Morálně nelze posuzovat člověka: 1) není-li trvale s to ovládat své jednání; 2) za čin, jehož skutečnou povahu *nemohl* znát; 3) za čin, jehož důsledky *nemohl* předvidat; 4) za to, co se s ním děje ve stavu absolutního přinucení, pokud ovšem nenese morální vinu na tom, že k tomuto stavu došlo. První tři znaky jsou v posuzované kapitole obsaženy v různých doplňujících poznámkách, čtvrtý potřebuje ještě další vysvětlení, které podám v následujícím výkladu. Považují totiž otázku přinucení a nátlaku za tak důležitou, že značnou část dalšího výkladu hodlám věnovat úvahám, které se dotýkají Máchovy a Marušiakovy knihy jen tím, že navazují na pasáž, o níž byla právě řeč.

V těchto poznámkách, které si zajisté nemohou činit nárok na úplnost a bezespornost, pokusím se provést rozbor dvou základních forem přinucení (absolutního a relativního) a vyvodit z nich závěry pro morální posuzování.

A) Nejprve několik slov k absolutnímu přinucení.

Jediným symptomem absolutního přinucení je naprostá fyzická bezmocnost vůči nutící síle. — Představme si situaci, kdy člověku, jemuž byl svěřen do ochrany socialistický majetek, byl tento majetek na základě fyzické síly odebrán. Kdyby jej vydal dobrovolně nebo kdyby nečinně přihlížel krádeži, ačkoliv nebyl k pasivitě přinucen, pak jednal zajisté odsouzeníhodně. Byl-li však k pasivitě přinucen násilím (např. tím, že byl spoután), pak tuto pasivitu nelze vůbec posuzovat jako jednání (jinak může být při morálním hodnocení i pasivita kvalifikována jako čin). A nelze-li tu hovořit o jednání přinuceného vůbec, pak by bylo nesmyslné se ptát, zda je jeho jednání morálně posuzovatelné. Stejně je ovšem nutno kvalifikovat případy, kdy donucená osoba je pouhým bezmocným prostředkem, jímž je nějaký morálně posuzovatelný čin uskutečňován. Třebas to byla ruka přinuceného člověka, kterou byla páchána škoda, přesto nelze ani zde hovořit o jednání z donucení, neboť nejednal ten, kdo byl donucen, nýbrž ten, kdo nutil. Ten pak jednal dobrovolně a na něho také padá veškerá morální odpovědnost a vina. Stav absolutního přinucení tedy předpokládá, že příčina všeho, co se děje prostřednictvím přinuceného člověka nebo za jeho bezmocné nečinnosti, je mimo něho, že on sám k tomu ničím nepřispívá a není vůbec schopen se bránit ani volit jednání, jež je v rozporu s nutící vůlí.

Velmi důležitá, ba přímo rozhodující je ovšem podmínka, aby přinucený nenesl na svém stavu žádnou morální vinu. Kdyby např. strážný byl málo ostražitý, a proto byl přepaden o spoután, pak by i on nesl svůj podíl na tom, co se dělo za jeho naprosté bezmocnosti.

B) Pojmu přinucení se však užívá i pro případy jiného druhu, pro případy, při nichž je správnější hovořit o nátlaku a přinucení relativním. O přinucení se hovořívá i tehdy, když osoba, na niž působí donucovací tlak, má možnost volit různá jednání: buď tomuto tlaku podlehnout a vykonat čin, k němuž je nucena, nebo se tomuto tlaku vzepřít a nést raději následky neuposlechnutí donucovací síly. Tyto případy jsou nejčastější. Když se hovoří o přinucení, jde většinou o situaci, kdy je člověk nevyhnutelně postaven mezi tím, na čem lpí, co pro něj má značnou hodnotu (nebo obráceně) a mezi tím, k čemu je nucen. Obojí je přitom postaveno do nezrušitelné (alespoň mocí toho, kdo je přinucován) závislosti: zachování, uskutečnění nebo zrušení prvého je podmíněno vnučeným činem.

Nikdo, kdo je postaven do takovéto situace, není tedy k zvolení vnučeného činu přinucen absolutně. Je na něho jen činěn nátlak. Jestliže však vnučený čin vykoná, pak nelze říci, že ho vykonal dobrovolně. Kdyby totiž nebylo nutící závislosti, pak by jej sám nezvolil. Zde již tedy přinucení nemá absolutní charakter, a je proto správnější hovořit o jednání pod nátlakem anebo o jednání z relativního donucení.

Odtud vzniká závažná otázka: Lze morálně posuzovat jednání člověka, který podlehl nátlaku a vykonal mravně špatný čin?

V samotném faktu nátlaku nelze řešení této otázky nalézt, neboť sebesilnější nátlak nezbavuje zodpovědnosti a viny za skutky, které byly pod tímto nátlakem vykonány. Žádné násilí ani výhrůžky nemohou zbavit morální odpovědnosti nebo dokonce ospravedlnit člověka, v jehož moci bylo, aby vnučený čin buď vykonal, nebo nevykonal. Nemohou být v právu lidé, kteří omlouvají své špatné skutky tím, že jednali z donucení, a kteří se tak snaží zcela přesunout zodpovědnost jen na toho, kdo je „přinutil“. Nemohou být v právu, neboť nejednali z donucení absolutního, nýbrž jen pod nátlakem. A kdyby jednání pod nátlakem bylo morálně neposuzovatelné, pak by to znamenalo, že každý, na koho je činěn

nátlak, má právo mu podlehnout, aniž ponese zodpovědnost za vykonaný čin. Netřeba ani hledat v etických učeních, abychom zjistili, že všeobecné právo podlehnout nátlaku není lidmi přiznáváno. Porozhlédneme-li se po mravní praxi, nalezneme dost případů, kdy se bezpodmínečně žádá, aby člověk odolal jakkoliv silnému tlaku, ba i takovému, při němž je ohrožen jeho život. Jestliže pak všeobecné právo podlehnout nátlaku směřujícímu k špatným skutkům není uznáváno v praxi, tím méně může být přiznáno v teorii. Vždyť uznat je, to by znamenalo postavit morálku na egoistický základ, to by vedlo k takovému pojetí mravného života, podle něhož by se bylo třeba vyhýbat špatným činům jen tehdy, „když to nic nestojí“, když není třeba žádných obětí.

Otázku morálního hodnocení činů vykonaných pod nátlakem lze správně řešit jen tehdy, když jsou objektivně posouzeny jak následky činu vnučeného. Nátlak následky jednání, pomocí něhož je vykonáván nátlak. Opomenutí jedné z obou stránek může snadno vést k chybným závěrům. Ten, kdo vidí jen následky vnučeného činu, je nakloněn striktně odsoudit každé podlehnutí nátlaku, zatímco ten, kdo vidí jen následky neuposlechnutí nátlaku, má zajisté tendenci ospravedlnit jednání člověka, na něhož byl nátlak vykonáván. Správný přístup však spočívá jen v objektivním stanovení poměrů obou druhů následků.

Tento poměr může být v podstatě dvojího druhu:

a) Jsou činy, jejichž následky jsou takové povahy, že morálka požaduje, aby se jich člověk vystříhal, byť by na něj byl vykonáván nátlak sebevětší, byť by byl v sázce jeho život. Existují příkazy, které má člověk vždy splnit, i kdyby měl sám zemřít (např. příkaz ochrany zájmů socialistické vlasti). Jakákoliv síla nátlaku nezabavuje člověka mravní zodpovědnosti za zradu své vlasti.

Je tedy možný takový poměr mezi následky činu vnučeného a následky činů nutících, že následky prvé výrazně převažují nad jakýmkoliv následky druhého druhu. Každý, kdo v těchto případech nátlaku podlehne, nese spoluvinu za následky svého jednání a je za ně morálně odsuzován.

Síla nátlaku tedy v těchto případech nezabavuje viny a hraje při morálním posuzování jistou úlohu nanejvýš v tom smyslu, že ovlivňuje stupeň morálního odsudku. Neboť ten, kdo vykonal čin, který neměl být vykonán ani pod nátlakem, a byl přitom podroben menšímu tlaku, ten bude zajisté odsuzován mnohem více, než člověk, který podlehl krutému mučení. Morálně odsouzení budou oba, jeden však přece více než druhý.

b) Mohou však vzniknout situace, v nichž je poměr následků převrácený: kdy totiž jsou následky neuposlechnutí nátlaku neskonale větší než následky vnučeného činu. Platí i zde bezpodmínečně povinnost odolat nátlaku a ubránit se činu, který by bez nátlaku byl vyloženě mravně špatný? Zajisté jsou možné případy, v nichž přinucený člověk nemůže být morálně odsuzován za to, že podlehl nátlaku, ačkoliv měl možnost volit mezi dvěma činy, z nichž jeden — ovšem za nepřiměřenou cenu — by zabránil dosažení cíle, pro nějž byl nátlak vykonáván. U každého z těchto případů jsou však možné tak mnohé varianty a hrají zde úlohu tak rozmanité okolnosti, že bude velmi obtížné — bude-li to vůbec možné — formulovat pravidlo, které by určilo všeobecně, kdy jsou následky neuposlechnutí vůči následkům vnučeného činu tak nepoměrně velké, že tento nepoměr může zbavit přinuceného viny a zodpovědnosti za čin, jenž mu byl vnučen.

Ukvapené závěry by zde byly spíše ke škodě než k užitku, neboť by jich mohlo být velmi snadno zneužito. Nutno říci, že je jen málo těch případů, kdy nepoměr mezi následky nátlaku a vnučeného činu zbavuje viny toho, kdo nátlaku podlehl. Čin, jímž hrozí nutící osoba, bývá přiměřený činu, který je vyžadován

od přinucovaného. Mnoho lidí má sice sklon zveličovat následky, které se týkají jich samých, a zlehčovat následky, jež postihnou někoho jiného, avšak takovéto zkreslení pochopitelně nezbavuje člověka mravní zodpovědnosti a viny a nevyjímá ho z oblasti morálního posuzování a odsuzování.

Stejně je tomu v případech, kdy následky, jimiž se hrozí, postihly by přinucovaného spravedlivě. Tak jako zločince neomlouváme, když provedl další špatný čin ze strachu před pohružkou, že bude udán, tak ani nikoho jiného nezbavuje morální odpovědnosti nátlak podobného druhu. A konečně nelze uznat ani za osvozuující ani za polehčující okolnost takový nátlak, z něhož bylo možno se vymanit. To jsou ostatně věci samozřejmé, které není třeba více rozvádět.

Je možná ještě další okolnost, která může ovlivnit morální posuzování člověka za čin vykonaný pod nátlakem. Vezmeme např. situaci, kdy by čin vnucovaný určité osobě mohl být vykonán samotnou osobou nutící, aniž by jí v tom mohl člověk, na něhož je nátlak vykonáván, nějak zabránit. Žádá-li např. lupič po člověku, aby mu vydal nějakou věc, kterou má chránit, žádá po něm něco, co, vykonáno dobrovolně, bylo by špatné. Avšak dejme tomu, že nátlak zde existuje, a to v jedné z nejsilnějších forem: jako hrozba smrtí. Donucovaný má možnost volit: uposlechnout nebo zemřít. Předpokládejme dále takovou situaci, že ten, na něhož je nátlak vykonáván, není s to zabránit uskutečnění špatného činu. nechť zvolí jakkoliv (zemře, avšak loupež bude stejně provedena).

Tato situace obsahuje nový moment: Výše popsané případy byly založeny na předpokladu, že odmítne-li donucovaná osoba vykonat špatný čin, pak osoba nutící jej sama nebude s to vykonat. Příklad, o kterém nyní hovoříme, však předpokládá, že odmítnutí vykonat vnucovaný čin bude sice mít pro člověka, na něhož je nátlak vykonáván, neblahé následky, avšak skutku samému tím nemůže být zabráněno. Zdá se tedy, že v případech, kdy odpor vůči nutící vůli nemá smysl vzhledem k uskutečnění požadovaného skutku, kdy není s to špatnému činu zabránit, jde také o jistou formu bezmocnosti, a že člověka vykonavšího požadovaný čin nelze za něj morálně odsuzovat. Existují však případy (příliš složité, než aby mohly být uvedeny v rámci těchto poznámek), kdy tato forma bezmocnosti nemůže vykonání špatného činu ospravedlnit. Proto nemůže být toto pravidlo bez dalšího vymezení považováno za všeobecně platnou zásadu.

Otázka, za jakých okolností je morální hodnocení ovlivňováno přinucením a nátlakem a za jakých okolností může být člověk zbaven mravní odpovědnosti za vnucený čin, je, jak je vidno, velmi složitá. Jak bylo ukázáno, je teoreticky nesporný pouze případ absolutního přinucení. U ostatních případů byla sice stanovena určitá měřítko, avšak ta ještě nejsou propracována natolik, aby mohla být považována za obecně platné zásady.

Potud poznámky k otázce nátlaku a přinucení, k nimž jsem byl přiveden pářáží z Máchovy a Marušiakovy knihy pojednávající o podmínkách, za nichž je jednání morálně posuzovatelné.

4. I další poznámky se ještě budou týkat otázek morálního posuzování. Z jedné strany budou navazovat na poznámky předchozí, na druhé straně však již budou i těsněji spjaty s posuzovanou knihou. Mám na mysli otázku „polehčujících okolností“ v morálce a otázku rozdílů v intenzitě morálního odsudku na jedné straně a problém vztahu mezi úmyslem a cílem na straně druhé.

Především k otázce polehčujících okolností v morálce. Nehodlám sice tříditi činy podle stupně špatnosti, avšak přesto se domnívám, že zde jistě rozdíly existují. Především jsou to rozdíly v následcích špatných činů. Záleží i na řadě dalších okolností — o některých se brzy zmíním — avšak rozdíly v morálním

posuzování skutečně existují a projevují se jak ve vnitřním prožití morálního odsudku, tak také ve vnějším chování vůči odsuzovanému člověku. I ve slovech, jimiž lidé mravně odsuzují, lze nalézt jisté rozlišení: některé činy nazveme prostě špatnými, jiné však odpornými, hnusnými. Toto rozlišování není v morálce zbytečné, neboť není snad z hlediska výchovy nic horšího než vychovatel, který se stejně rozhněvá a stejně odsoudí malou neukázněnost jako přestupek velmi závažný. A vychovatelem je svým způsobem každý člověk.

Lidé nejsou od přirozenosti ani dobří ani špatní. Jednou podléhají více vlivům, které je nabádají k dobrým skutkům, za jiných okolností podléhají více svodům k špatnému. Není člověka, který by se ve svém životě nedopustil špatnosti. Většina těch, kteří „drobně zhřešili“, by se však nedopustila žádného z větších mravních přestupků. Co by však bylo, kdyby nebyl činěn rozdíl mezi „špatným“ a „špatným“, nýbrž jen mezi „špatným“ a „dobrým“? Není třeba příliš znát lidi, aby bylo jasné, že by pro mnohé z nich vstoupila v platnost zásada „Když už mám být odsuzován, pak ať to stojí za to“. Má tedy odstupňovanost v morálním posuzování svůj význam.

Mezi okolnostmi, které určují intenzitu odsudku, patří již uvedený moment nátlaku a dobrovolnosti. Mezi tyto okolnosti dále také patří úmysl. Ten sice v mnoha případech nezbavuje člověka morální zodpovědnosti za špatné činy vykonané s dobrým úmyslem nebo neúmyslně, avšak přece jen ovlivňuje morální hodnocení.

A zde, v této souvislosti se vracíme ke knize „Etika a dnešek“. Autoři si v ní (viz 34–38) všimají sporu o to, zda při morálním posuzování hodnotíme lidské činy především podle jejich výsledků, nebo podle úmyslů a motivů. Správně zdůrazňují, že „v praktickém hodnocení nemůžeme vystačit ani s jednou ani s druhou formulí“ (36). Následující výklad však má zcela jinou tendenci, kterou lze nejlépe postihnout opět citátem: „Marxistická etika vychází z toho, že v případě neexistence shody mezi mravní pohnutkou a vykonaným činem mravní hodnocení jednotlivce musí být vždy determinováno *výsledkem* realizovaného činu.“ (36–37).

Domnívám se, že k správnému řešení otázky je nutno odlišit dvě oblasti morálního hodnocení: oblast týkající se činů, které mají závažné důsledky pro společnost nebo neodčinitelné následky pro jedince, a oblast, kde následky jednání nemají neodčinitelný charakter (jde o velkou většinu vztahů mezi jednotlivci).

U činů spadajících pod hodnocení prvního druhu bereme motivy a úmysly (když se rozcházejí s nežádoucím výsledkem jednání) v úvahu jen ve velmi omezené míře. Morálka tím podtrhuje, že je v těchto případech třeba zvýšené rozvahy, ukázněnosti a odpovědnosti vůči společnosti i jednotlivci. Komunistická morálka je společenský jev, který je nejen prostředkem působení na individuální úmysly člověka, ale především prostředkem, jímž společnost usiluje o odstranění všech — i neúmyslných — škodlivých činů. A tuto funkci plní mimo jiné i tím, že se při morálním hodnocení závažných škodlivých činů přihlíží především k výsledkům a jen ve velmi omezené míře k úmyslům.

Poněkud jinak je tomu v oblasti druhé. Při morálním posuzování těch činů jedinců vůči sobě navzájem, kdy následky nemají neodčinitelný charakter, obrací se v nesrovnatelně větší míře zřetel na úmysl a motivy jednání. V mnoha případech lidé, když zjistí, že čin, který se podle výsledku jeví jako čin špatný, nebyl vyvolán špatným úmyslem, přestávají tento čin morálně odsuzovat. Nebylo by správné oslabovat tuto tendenci v této oblasti morálního posuzování (k jejímu oslabování ovšem vede to, že od sebe nebyvají odlišovány zmíněné dvě oblasti

morálního hodnocení). Neboť v denním životě, v denních vztazích mezi lidmi se člověk mnohem snadněji dopustí drobných nechtěných špatností. Kdyby i zde byl kladen důraz především na důsledky činů, pak by to zajisté nepřispělo k dobrým vzájemným vztahům mezi lidmi více, než když je kladen důraz na to, že čin byl neúmyslný, nechtěný. Zdůraznění úmyslu a motivů má tedy zde své oprávnění. — Potud poznámky k otázce vztahu mezi úmyslem a důsledkem jednání při morálním hodnocení.

* * *

Ke knize „Etika a dnešek“ by bylo ještě možno říci mnoho kritických i pochvalných slov. Bylo by možno diskutovat a uvažovat ještě o celé řadě dalších otázek, kterým nemohla být v těchto poznámkách, zeměřených jen na užší tématický okruh, věnována patřičná pozornost. I poznámky, které zde byly vysloveny, však nepochybně svědčí o tom, že Máchova a Marušiakova práce je velmi podnětná.